

Araştırma Makalesi

Cumhuriyet'in Kuruluşundan Günümüze Demir-Çelik: Emek Ürün-Metallarının İzini Sürmek¹

N. Berna Güler²

ORCID 0000-0002-3086-5334

Öz

Ulusun inşasının ve sanayileşmenin öncü ürünlerinden biri olan demir-çelik; yerin altından sanayiye, üründen metaya geçiş hikâyesinde endüstrileşmenin ürünleri olarak gündelik yaşam deneyimlerimizi ve anlam dünyamızı da belirlemektedir. Ürün üzerinden okuma yapmanın tarihsel ve toplumsal ilişkilerin izi sürüldüğünde ürünlerin bir yandan metalaşma sürecine çekilmesi izlenebilirken, diğer yandan üretim ilişkilerinin evrimleşme dinamiklerinin, sermaye birikiminin sorunsalının aşılma pratiklerinin, emek gücünün varlık mücadelesinin ve ulus-devletin karar alma süreçlerinin nasıl ve ne şekilde değiştiğine de tanıklık etmemize yardımcı olacaktır. Çünkü demir-çelik ürünü birçok ürünün; raylardan demiryoluna, inşaattan çatal bıçağa, otomobilden elektrikli ev aletlerine, beyaz eşyadan ambalaja, petrol-gaz taşıma/koruma tüplerden borulara vs. baş metası olmuştur. Bu çerçevede çalışmamızda eleştirel diyalektik yöntemle demir-çelik ürün-metasının insan-doğa ve insan-insan ilişkileri içinde izi sürülmeye çalışılacaktır. Cumhuriyet'in kuruluşundan günümüze ilk önce demirin; doğanın bir parçası olma halinden cevher olmaya, cevherden çeliğe yolculuk hikâyesinde toplumsal üretim ilişkilerine yansıması, emek-sermaye ve ulus-devletin farklılaşan rolleri ve değişim dinamikleri ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: demir cevheri, demir-çelik, sanayileşme, metalaşma, emek gücü, toplumsal değişim

1. Ankara'da 26-27 Ekim 2023 tarihinde Kamu Yönetimi Kongresinde "Cumhuriyet'in Yüz Yıllık Hikâyesinde Demir-Çelik: "Aydınlık" ve "Karanlık" Yüzü" başlıklı sunulan çerçeve tebliğin, zenginleştirilmiş veri ve analiz ile çalışmaya konu olmuştur. Çalışmanın ortaya çıkışında desteğini sunan Fatma Genç'e (Ordu Üniversitesi doktora öğrencisi) ve makale olmasında katkı sunan Dr. Batuhan Ersöz'e (Tokat Üniversitesi) müteşekkirim.

2. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü öğretim üyesi bernag@marmara.edu.tr

From the Establishment of the Republic to the Present: Tracing the Iron-Steel Industry's Footprints of Labor Products to Commodities

Abstract

Every modern nation state has an establishment philosophy and founding values. This philosophy and values determine the ideological content of the state and the consensus framework between social classes. Under normal conditions, class struggle generally takes place within this framework. The three founding values of Turkish Republic are liberty, statism and laicism. These values have determined how the state will carry out industrialization and economic development in accordance to the interest of the capital class on the one hand; and how industrialization and economic development will be utilized in building a consensus between social classes on the other since the foundation of the republic. However, in the long run, the consensus framework outlined in 1923 started to become too narrow for the interests of the capitalist class, and its capital accumulation practice have begun to erode the founding values of the republic. AKP rule from 2002 until today have been a long period of counter revolution in which these values were disestablished from the state and politics. However, the explanation of this disestablishment only through political subjectivity obscures the interest and role of the capitalist class in this disestablishment. This article will attempt to remedy this situation by attempting to explain the said interest and role.

Keywords: iron ore, iron-steel, industrialization, commodification, labor force, societal change

Giriş

Demir-çelik ürünleri, dünden bugüne çeşitlenerek ve farklılaşarak, gündelik yaşamsal deneyim ve pratiklerimizin ayrılmaz parçalarıdır. Her gün kullandığımız demir-çelikten ve/veya ana girdisi demir-çelik olan ürünler; bıçak, çatal, çay kaşığı, tencere, ocak, fırın, otomobil, tren vb. birçok nesnelere, şeyler dünyası olarak gözlerimiz önüne serilir. Bu şeylerin kullanım değerleri olduğu sürece, onlarda hiçbir örtük gizli bir yan yoktur. Örneğin çelikten yapılmış bir çatal, demir-çeliğin biçim değiştirilmiş hali olur. Ne var ki çatal, yine bir çelik, sıradan doğal bir şey olarak kalır.

Öte yandan ürün, "meta" halini alır almaz doğal bir şey olmaktan çıkar, artık duyularla kavranamayan bir şey olur (Marx 2010: 81). "Meta"ya dair, dışarıda bırakılanlar ve içeriye dahil edilecekler arasında bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde sınır çizmeye yönelik ussal etkinlik süreci olan soyutlama yaptığımızda Marx'ın ifadesiyle "insan emeklerinin eşitliği, emek ürünlerinin aynı değer nesnelliklerinin maddi biçimini alır; insan emek gücünün harcadığı süre boyunca harcanmasının ölçüsü, emek ürünlerinin değer büyüklüğü biçimini alır; ve en son

olarak, üreticiler tarafından harcanan emeklerin toplumsal karakterinin ortaya çıkmasına aracılık eden üreticiler arası ilişkiler, emek ürünleri toplumsal bir ilişki biçimini alır.” (2010: 82)

Emek ürünü olan ürün-metayı incelemek için Marx'ın, “şeylere” bakmanın bir yolu olan, diyalektik yöntemi seçilmiştir. Böylece hem farklı şeyler arasındaki ilişkileri hem de bir şeyin geçmişi, bugünü ve geleceği arasındaki ilişkileri ortaya çıkarmanın bir yöntemi olan diyalektik ile şeylerin niceliksel değişimden niteliksel başkalaşımını, zıt olanların iç içe geçmişliğini, şeyler arası çelişkili süreçleri görmemize yardımcı olacaktır (Ollman, 2006: 118). Bununla birlikte ilişkiler sonucunda ortaya çıkan yapılar, güçler ve eğilimler içinde kapitalist toplumsal yapılar, devlet, sermaye ve emeğe dair güç ilişkileri ve yerel, ulusal, uluslararasılaşma dinamikleri, eğilimleri görünür kılınabilecektir. Öncelikle birinci kısımda demirden çeliğe, cevherden ürüne ve üründen meta olmaya değişim sürecini mitosdan logosa insanlık tarihinin sahanlıkları içinde izlenecektir. Tarihsel izlek sonrasında “bir şey”, “bir nesne”, “bir metal” olan demir-çelik, kullanım değeri olan piyasa için üretilen üründen, emek ürünlerinin toplumsal bir ilişki biçimini aldığı “meta”ya içerildiği hali için demir-çelik ürün-metası kavramı kullanarak incelemeye devam edilecektir. İkinci kısımda ise Osmanlı'dan erken Cumhuriyet dönemine demir-çelik ürün-metasının gelişim serüveninde kapitalist toplumsal ilişkilerinin kurulmaya başlandığı Osmanlı'nın son döneminden, erken Cumhuriyet döneminde uluslaşma süreci ve geç-ulus devletin kapitalist toplumsal yapının inşa evresinde kamu eliyle demir-çelik ürün-metaların imal edildiği fabrikaların kuruluşu mercek altına alınmıştır. Üçüncü kısımda da İkinci Dünya Savaşı'ndan 1980 yılına kadar süreçte ticari sermaye birikimden üretken sermaye birikim evresine geçiş döneminde kırlardan kentlere göç ve işçileşme süreci ile birlikte demir-çelik dalının ileri bağlantıları vasıtasıyla metaları üreten yerel sermayelerin gelişimi ve de dünya kapitalist ilişkilerine eklenme koşullarında uluslararası sermaye ile ulus-devlet eksenli müdahalenin kesişmesiyle demir-çelik dalında ilk entegre tesis olan Ereğli Demir-Çelik Fabrikalarının açılışı ve etkileri incelenecektir. En son kısımda ise 1980'den günümüze dünya ölçeğinde kapitalist üretim ilişkilerinin yeni uğrağında Türkiye'nin yerel ve ulusal düzeyde sermaye birikim olanaklarının geldiği düzeyin istekleri ve zorunlulukların eşleşmesi ile ulus-devletin müdahalesinin piyasa eksenli eğilimi; demir-çelik fabrikalarının özelleştirilme uygulamaları yerel sermayelere yeni değerlenme alanları yaratması; yerel sermayelerin merkezileşmesi ve yoğunlaşma etkileri; uluslararası demir-çelik dalında dünya ölçeğinde değişen rekabet koşulları ve daha fazla demir-çelik ürün-metalarının üretimi için çok daha fazla emek ve doğanın talanına nasıl eşlik ettiğine tanıklık edilecektir.

Demir Cevherinin Çeliğe Mitostan Logosa Kısa Öyküsü

Coğrafyamızda bugüne kadar gelen demir ile ilgili atasözleri “işleyen demir pas tutmaz”, “demir nemden, insan gamdan çürür”, “demir tavında dövülür”, “yer demir, gök bakır” hâlâ dilden dile dolaşüyor. Türkçede demir ifadesi ve ondan türeyen isim ve soyadları yaygın olarak kullanılırken, Avrupa dillerinde özellikle İngilizcede “Smith”, Almancada “Schmidt” demirci demek ve soyadı olarak çok yaygın olarak kullanılır. Lüks bir araba markası olan “Ferrari” de hem Portekizcede hem de İtalyancada aynı anlamda olup demirci demektir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında kapitalist dünya ve sosyalist dünyanın ayrıştırılmasına işaret eden, 1946 yılında ABD’de Missouri, Fulton, Westminister Koleji’nde konuşma yapan İngiliz Başbakanı Winston Churchill’in “Baltık’taki Stettin’den Adriyatik’teki Trieste’ye kadar, Kıta boyunca demir bir perde indi. Bu çizginin gerisinde Orta ve Doğu Avrupa’nın kadim devletlerinin tüm başkentleri yer alır.” (Churchill, 1946) cümlesinde yer alan “Demir Perde” soğuk savaş döneminin simgesel ifadesi olurken, 1961 yılında inşa edilen Berlin duvarının nesnel tanımlaması olur. 1979-1990 yıllarında İngiltere’nin ilk kadın başbakanı olan Margaret Thatcher’in “Demir Leydi” olarak anılması ise yeni-liberal politikaların devletin piyasa eksenli müdahale gücünü kapitalist dünyanın lehine, toplumsal muhalefetin aleyhine “sert” uygulamaların ifadesi olur.

Diğer yandan 2000’li yıllarda üç tane seri sinema filmi olan Marvel yapımı “Iron Man” “Demir Adam” üstün bilim insanı karakteri olup, büyük bir teknoloji ve silah şirketinin sahibinin maceralarına konu olduğunu görmekteyiz. İnsan doğa etkileşiminin tarihsel yolcuğunda hemen hemen her toplulukta demir; gücün, sağlamlılığın ve dayanıklılığın bir sembolü olarak karşımıza çıkıyor. Marx, “toplumsal insanın duyuları, toplumsal-olmayan insaninkilerden ...başkadırlar...insanal duyu, duyuların insanlığı, ancak kendi nesnelere varoluşu, insanlaştırılmış doğa sayesinde oluşur.” diye ifade eder ve devamında “[b]eş duyunun oluşması tüm geçmiş tarihin işi” (2000: 99) olduğunu vurgusunu yapar.

Latince simgesi “ferrum”dan (Fe) gelen demir, yerkabuğunda yer alan ve dünyanın çekirdeğinin demir-nikel alaşımından oluşması, yer çekimi ve dünyanın manyetizmasının oluşmasını sağlayan bir cevher olarak varlığını sürdürür. Diğer yandan insan için bedeninin hayati sıvısı olan kanın yapımında yer alan demir (Fe), kanın kırmızı rengini de veren elementtir.

Doğada bir cevher olarak demirin insan ile ilişkisi incelendiğinde de insanlık tarihinde insan-doğa etkileşimi, insan-insan ilişkileri, dil sembolleştirme, üretim süreci-iş-üretim araçları ve teknoloji, farklılaşma, uzmanlaşma, işlerin paylaşılmasıyla birlikte iş bölümünün doğuş hikâyesi önümüze serilir.

Öncelikle bütün toplumların mitoslarında demirciye tanrısal nitelik atfedilmiş; eski uygarlıklardan biri olan Mısırlılar demire “göyün armağanı”, Sümerliler ise “göğün madeni” demiştir. Günümüzde ise demirin, meteor kaynaklı olduğu arkeolojik buluntular ile ortaya çıkartılmıştır. Buluntuların incelenmesi sonrası

meteorların neredeyse tümüyle demir nikel alaşımından oluştuğu ve demirden yapılan aletlerde çok miktarda nikel rastlandığı tespit edilmiştir (Avşaroğlu, 2020: 7-14).

Zaman içinde demir cevheri yer altından ve dağların içinden çıkartılmaya başlanmış ve ancak çıkartma işleminden daha çok “arama faaliyeti” hayli meşakkatli olmuştur. “Metal” sözcüğünün anlamı da “aramak” olan Yunanca bir sözcükten türemiştir. Demir cevherinin ergitme işi ateşin kontrol altına alınmasıyla birlikte gerçekleşmiştir. Ateş ise bir bilimcedir: Odunu yiyip bitiriyor; ısı, ışık ve kül üretiyordu. Başka hiçbir “çalışma aracı” insanları yerleşik kılmak için alevlenmesi kolay olmayan ateşten daha kuvvetli etkileyememiştir. Bilindiği üzere kibrit, on dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinde geliştirilmiştir. Ateşi denetim altına alma ve “evcilleştirme” yöntemi, ateşin yanmasının daha uzun sürdürülmesini değil, aynı zamanda onun üretilmesiyle başarılıdır. Sürtme ve ateşin alevlenmesinin gelişim çizgisinde teknik ilerleme sonucunda buhar makinesinin sanayi devrimine itki etmiş olsa da sürtme ateşi, insanın ilk kez bir doğa kuvvetini denetim altına almasıdır. Bu olgu, insanı, hayvan toplumundan ayırır. Yaşam açısından ateş o denli önemli olur ki, ateşi insanlara, Tanrıların verdiği Prometheus mitosu oluşturulur (Tez, 2010: 25-27).

Demirin ergitme işlemi MÖ 1600-1200 Anadolu’da Hititlerce gerçekleştirilir, MÖ bin yıllık dönemde, buradan Çin’e, İngiltere’ye ve Nijerya’ya doğru yayılır. Metal işleyen toplulukların saf bakırdan başlayıp, zaman içinde kalay, tunç ve demir şeklinde metalik sırada işlendiği ortaya çıkmıştır. Bilim dünyasına göre ilk Çağ’da tuncun mu yoksa demirin mi daha önce bulunduğu konusunda birleşilemediği bilinmektedir. İlk dönem “Taş Çağı”, ikincisi “Tunç Çağı” ve üçüncüsü ise “Demir Çağı” olarak tanımlanarak, ayrımı kolaylaştırmak istenmiş olduğu ortak kanaat olur (Tez, 2010: 27)

Hitit Krallığının egemenliğinde bulunan Kafkasya bölgesinde MÖ 1400’lerde demir cevherinin eritilmesindeki işlemler, demirci ile ilgili halk tarafından mitosların geliştirilmesine etki eder. “Demir Çağı”, dünyanın görüntüsünü değiştirmeden önce insanlığın tinsel tarihinde büyük yankılar bırakan çok sayıda kutlama ayini, mitos ve simgeyi doğurur. Moğol boylarının mitos şairleri ve Türklerde demirci (tarkhan); kahraman ve “yalnız atlı savaşçı” anlamında kullanılırken, bir mitos olan Ergenekon Destanı’na göre Türkler Ergenekon’dan çıkmak için yol ararken, bir demircinin tavsiyesi ile dağın her tarafı odun kömürüyle doldurulur, büyük körükler yardımıyla ateş körüklenir, demir dağ erir yol açılır. 21 Mart olduğu kabul gören günde bir parça demir ateşle kızdırılıp, çekiçle dövülür törenlerle kutlanır (Avşaroğlu, 2020: 5-8).

Dövme demir yapımında kömürle temas, demirin dış yüzeyinin ince bir karbon tabakasıyla kaplanmasıyla oluşan karışım (çelik), saf demirden daha sert özellik kazandırmaya başlar. Demirin karbonlaştırılması ya da çelikleştirilmesi denen yöntemi bulan demirciler bir adım daha atarlar ve çelikleşen demirin suya sokularak birden soğutulmasına (“ürkütülmesi”), yumuşamasına rağmen daha

da sertleştiği görülür. Bu işleme “çeliğe su verilmesi” denir. MÖ 1000 yıllarında demirden çelik yapma teknikleri gitgide yaygınlaşmaya başlar (Tez, 2010: 31). Demircilerin metala hükmetmesiyle birlikte kutsallaştırmaları eş zamanlı nitelik kazanmaya başlar. Demir-çelikten yapılan savaş aletlerini kutsamak ve ev eşyalarını önemsemek kutsiyetin bir parçası olurken, koruyucu ve dileklerin kabul edilmesi için ayrı bir gücü olduğuna inanılır ve aynı zamanda savaşın ve kötülüğün bir aracı olarak görülen, düalist bir gücü de simgeler (Eliade, 2003: 25).

Eliade, Demirciler ve Simyacılar adlı eserinde dökümcü, demirci ve simyacıların ortak noktasının cevher ile ilişkilerinin büyüsel-dinsel bir deneyime dayandırıldığını belirterek, her üçünün de hem canlı hem de kutsal saydıkları bir “madde” üzerinde çalışılan çabanın amacını “maddenin dönüşmesi”, “mükemmelleşmesi”, “başkalaşması” olarak açıklar (2003: 27). Diğer yandan “madde” karşısında ritüel tavırlar, şu ya da bu biçimde “canlı” maden cevherlerine özgü zamansal ritme müdahalesini içerdiğini vurgular. Ayrıca “metalürji” üzerindeki araştırmaların “Yeryüzü Ana”, madenler âlemi ve bu âlemlerin cinsiyetleri, metalürji, jinekoloji ve ebeliğin karşılıklı ilişkileriyle ilişkili özgül tasavvurlara ilişkin olduğunu ayrıntılı biçimde ortaya koyar. Diğer yandan, kozmos üzerine yansıdığı onu “cinsiyet sahibi yapan” yaşam fikri olduğudur. “Kesin”, “nesnel”, “bilimsel” gözlemler meselesi olmadığı, yaşam bakımından ve cinselliği, doğurganlığı, ölümü ve dirilişi kapsayan dünyanın değerini tespit edebilme meselesidir. Hal böyle olunca doğada olan ne var ise, nesnel dünyası ve insan yapısı aletler dünyası, yani bütün dünya cinsiyetli olarak karşımıza çıkar (Eliade, 2003:27-37). Sert metal demir, erkek sembolü (♂) olarak kullanılırken, yumuşak metal bakır, kadın sembolü (♀) olarak kullanılmış; halen de günümüzde tıp alanında, bilim dünyasında ve günlük pratiklerde bu semboller kullanılır.

Eski çağda maden filizlerinin bütün ürkütücü kutsallıkla yüklenmesi, fırınlanmanın keşfiyle birlikte, -fırınların maden filizinin büyümesini tamamladığı yeni yapay bir rahim olurken- eritme işlemi çevresinde sonsuz sayıda önlem, tabu ve ritüel uygulandığı, bazı bölgelerde ise fırının etrafında kadın görülmesi istenmez (Eliade, 2003: 61). Diğer yandan cinsel simgeler olan eritme fırınları “toprak-ana” rolünü üstlenirken, eritme işleminde “eril” ve “dişil” cevherler birbiriyle karıştırılmakta ve erime fenomeni “metallerin düğünü” olarak tanımlanırken, zanaatkârın görevi de ebelikle eşdeğer tutulur (Tez, 2010: 171). Marx, doğa ile kurulan ilişkinin anlama ve dile yansısını “...sadece beş duyu değil, ama tinsel duyular, pratik duyular (istek, sevgi vb.) denilen duyular da, kısaca insanal duyu, duyuların insanlığı ancak kendi nesnelere varoluşu, ‘insanlaştırılmış’ doğa sayesinde” (2000: 99) olduğunu belirtir.

Bununla birlikte Mies’in Ataerki ve Birikim adlı kapsamlı çalışması da biyolojinin sirayet ettiği doğa kavramının tahakküm ve sömürü ilişkisini gizemli bir havaya soktuğunu, böylesi bir açıklamanın (erkek) insanoğlunun, (dişi) doğa üzerinde tahakkümünü yaratmış olduğunu, tarihsel kavramsal açıklamalarda bu tahakküm ilişkisinin dolaylı olarak bulunduğu işaret eder (2011: 93).

Kapitalist üretim ilişkilerin inşa sürecinde erken Cumhuriyet'in ulus-devlet destekli endüstrileşme döneminde 1939 yılında kurulan ilk demir/çelik fabrikası olan Karabük Demir-Çelik Fabrikası'nın ilk fırının ismi "Fatma" olarak adlandırılırken (Çehrelî,1966: 144), 1962 yılında kurulan Ereğli Demir-Çelik Fabrika'nın ilk fırının ismi de "Ayşe" olarak isimlendirilir (Şafak, 2017: 11). OYAK Grubu 2006'da özelleştirme sonrası Ereğli Demir-Çelik Fabrikası'nı satın aldıktan sonra 2008 yılında yapılan yeni yüksek fırınının adı da "Ayşe"dir (Erdemir, 2023). Tüm bu cinsiyetçi isimlendirmeler hiç de şaşırtıcı olmasa gerek. Mies'in kavramlaştırdığı "kapitalist ataerki" kodlarının canlı örneği olarak karşımıza çıkmaktadır (2011: 94).

Demir-çeliğin üretim yolculuğu, insanlık tarihinde önemli rol oynar. Eliade, insanın yeraltındaki yavaş olgunlaşma sürecini değiştirip hızlandırabilmesiyle artık, "insan zamanın yerine geçmiş" olduğunu vurgular (Eliade, 2003: 50). On sekizinci yüzyıl yazarlarından biri olan Reynand hızı ve biçimsel değişimi şöyle ifade eder: "Ekmeği nasıl yapıyorsak madenleri de yapabiliriz. Biz olmasak ekinler tarlada olgunlaşamaz; değirmen olmasa buğday una dönüşmez, un ise mayalanma ve pişirme yoluyla ekmeğe dönüşmez. Nasıl tarımda işbirliği yapıyorsak maden içinde de doğayla işbirliği yapalım, işte o zaman önümüzde hazineler serilecektir." (aktaran Eliade, 2003: 50).

On dokuzuncu yüzyılda buhar makinelerinin keşfi ile birlikte makineler çağı olan sanayi devrimine geçiş sürecinde üretim ilişkilerinde köklü dönüşüm, emek ürünleri olan makinelerin diğer ürünler içinde emek gücü ile içerilmesi hızla hem emeğin hem de ürünlerin metalaşma sürecine çekildiği devasa metalar dünyası biçiminde devasa birikim sahneye çıkar. İnsanı hayvandan ayıran ateşin zapt edilmesi, tarımla toprağı, metalürji ile madeni yani doğayı denetim alındığı dönemin ardılı, makinelere uyarlanan işçilerin kendine, emeğine ve topluma yabancılaşmaya başladığı dönemdir. Marx bu dönemi en iyi şekilde açığa çıkarır (2000: 108): "Ahileus'da Prometheus'un yabancı insanı dönüştürmesini sağlamış bulunan en büyük armağanlardan biri olarak gösterdiği ışık evi, işçi için öyle olmaktan çıkar. Işık, hava, vb., ya da ilkel hayvanal temizlik, insan için bir gereksinim olmaktan çıkarlar... Makine, güçsüz insanı makine durumuna dönüştürmek için, kendini insanın güçsüzlüğüne uyarlar".

Teknik ilerlemelere sahne olmuş demir-çelik alanında tek bir sanayi dalı saptanabilmesinin hayli zor olduğu bilinmektedir. Şeni, "modern demir-çelik dalı"nı "eski demir metalürjisi"nden ayırmak gerektiğini belirtir ve "yüksek fırının" kullanılmasına kadar demir cevherini temel alan sanayi faaliyetlerini "eski demir metalürjisi" olarak tanımlar ve "yüksek fırın-çelikhane-haddehane" olarak entegre halde işlenmesinin "modern demir-çelik" dalını başlattığına işaret eder (1978: 17).

Genel olarak kapitalist evrimleşme sürecinde bir sanayi dalını öteki sanayi dalından ayıran temel öğelerin belirlenmesinin hayli önemli sonuçlarını açığa çıkarır. Bu öğelerin ilki, üretim sürecini belirleyen (emek ürünü) teknolojinin ve

teknoloji ile birlikte üretim araçlarının özgül dokusunun anlaşılmasıdır. İkincisi, üretim süreci sonunda elde edilen emek ürünleri olan ürün-metanın belirlenmesidir. Üçüncüsü ise metanın özgül dolaşım sürecinin tanımlanabilmesidir. Sanayi dalını belirleyen üç düzeyin (üretim süreci, ürün-meta, dolaşım süreci) kapitalist ilişkilerin olmaz ise olmazı olan kâr hadlerinin belirlendiği düzey olup, kâr hadlerinin eşitleşme eğilimine içkin olması, bu eğilimin dal düzeyinde gerçekleşmesidir. Kapitalist dünyada kâr hadlerinin eşitlenme eğilimi, eğilimin dal düzeyindeki egemen teknolojiyi (üretim süreci) belirlemesi, diğer teknolojileri uzun dönemde baskı altında tutma ve dala özgü ürünün standartlarını, normlarını ve ticari döngüsünü belirlemesidir (Şeni, 1978: 17-19). Ne var ki döngüsel sürecin ayrıntılı analizi hayli zorlu bir süreci gerektirir. Çalışmamızda toplumsal ilişkiler içinde demir- çelik ürün-metanın yolculuk hikâyesi, geç ulus-devlet olan Türkiye'nin kapitalistleşme evrimleşme doğrultuları içinde izlenmeye çalışılacaktır.

Osmanlı Döneminden Erken Cumhuriyet Dönemine Demir-Çelik

Demir-çeliğin bir nesne, bir madde, bir ürün, bir metal olarak insanlık tarihinde yolcuğunun kısa hikâyesinde de belirttiğimiz gibi ilk kez Anadolu topraklarında Hitit uygarlığında demiri ergitme işlemi başlar. Osmanlı döneminde İstanbul'un 1453 yılında kuşatılma zamanında bugünkü Kırklareli ili içinde adını almış olduğu Demirköy'de bulunan dökümhanede demirden güller, büyük demir zincirler, muhtelif savaş aletleri yapılmış, uzun zaman bu dökümhane savaş malzemeleri yapımına hizmet etmiştir. Anadolu'nun muhtelif yerlerinde de nal, zincirler, bıçaklar, kılıçlar üretildiği bilinmektedir. Batı'da gelişen kapitalist üretim ilişkileri bağlamında demir-çelik dalında temel üretim aracı olan yüksek fırın ve ona bağlı teknolojiler Cumhuriyet'e kadar bu topraklarda görünmez.

Bir sanayi dalı olarak demir-çeliğin, Batı Avrupa'da demiryolları için "ray" üretiminin gerçekleştirilmesi, on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı topraklarına Anadolu'ya doğru demiryollarının inşası için ihraç edilmesiyle, kapitalist genişlemenin maddi koşulları hazırlanır. 1838 yılında İngiltere ile imzalanan ticaret anlaşması ile dünya kapitalist sisteme eklemlenme sağlanırken aynı dönemde inşasına başlanan demiryollarına, Fransa ve Almanya'ya dahil olmak üzere genişleyen ticari kapitalist ilişkilerin (ürünlerin dolaşımı) maddi koşulları oluşturulur. Osmanlı'da kervanlarla mal ve insan taşınmasının hem uzun zaman alması hem iklim koşullarından etkilenmesi hem de tarım ürünlerinin elverişli koşullarda taşınmaması, demiryolları ile birlikte ticari sermayeye Anadolu topraklarının içlerine kadar girme imkânını tanır. Osmanlı'nın yeterli sermayesi olmaması, teknik yetersizlik ile birlikte Osmanlı'ya uluslararası sermaye ve teknoloji ihracını beraberinde getirir (Şeni, 1978: 20-21; Aksoy, 2016: 148).

Kâr mekanizmasının işleyişi için gerekli hız faktörü, hammaddelerin kolay ve az maliyetli üretimi için oldukça önemlidir. 1854 yılında "Man of Steel" (Çelik Adam) olarak bilinen İngiliz Henry Bessemer, daha önce yapımı uzun süren

ve oldukça pahalı olan demir-çelik üretimini çok daha hızlı ve ucuz bir şekilde üretmeyi bulur ve “Bessemer Yöntemi” demir-çeliğin üretiminin yaygınlaşmasını sağlayan yöntem olur (Aksoy, 2016: 53-54). On dokuzuncu yüzyılda Marx'ın incelemesinde “metalurji ile kimya sanayinde son gelişmeler ...Demir ve çelik üretimde, Bessemer, Siemens, Gilchrist-Thomas, vb gibi son zamanlarda bulunan üretim yöntemleri, eskiden pek zahmetli olan işleri, nispeten düşük maliyetlerle asgariye indirmiş” (1990: 68) olduğunu belirtir.

Diğer yandan “Bessemer Yöntemi” demiryolları için ucuz ray elde edilmesi demir-çelik dalına özgü “iç belirleyicisi” olarak, demircilikte yakıt olarak kullanılan odunun taşıma fiyatlarını düşürebilecek imkânı da ortaya çıkarmıştır. Böylece demircilik dalında ilk kullanılmış olan “ray”, daha sonrasında demircilik ve demir-çelik dalının baş ürün-metası olur. On dokuzuncu yüzyıl uluslararası kapitalist iş bölümünün Osmanlı topraklarına uygun gördüğü işlev, kapitalizme eklemeyen, sermaye biçiminin meta dolaşımını sağlayan ticari sermaye olduğu, demiryolları da bu dolaşımı sağlayan imkân olarak karşımıza çıkar (Şeni, 1978: 22-23).

1829 yılında Zonguldak Ereğli Köseağzı bölgesinde en önemli kömür madeni keşfi, askeri donanma için merkezi bir önem atfedilirken madenler, 1848 yılına kadar işletilmeden bırakılır. On yedi yıl süreyle bu kömür yatakları yalnızca tekel fermanını alıp satmaktan ibaret olan spekülasyonlara konu olur (Özen, 1944: 37). Ancak, maden yataklarının atıl bırakılmasının tek nedeni spekülasyonlar olmayıp, 1882'ye kadar ürünlerin Osmanlı donanmasından başka bir yere satılmasının yasaklanmış olmasıdır. 1882 yılında kanun kaldırıldıktan sonra, başka pazarlar da aramak mümkün olunca, yabancı sermaye Ereğli'ye yönelir ve 1886'da Ereğli Madenleri Anonim Şirketi adlı Fransız şirketi kurulur. Ardından Fransız şirketi cevherin gemiye yükletilmesini kolaylaştıracak olan Zonguldak limanını inşa eder. 1950'li yıllara kadar bu liman gemilerin yanaşması ve cevherin yüklenmesi için mekanik tesislere sahip olan tek liman olarak kalır. Keşfedilen kömürün niteliği ise uluslararası standartlarda olması ve yatağın iki milyon tona yaklaşan bir cevheri barındırdığı bilinmektedir. 1936 yılına kadar kömürün büyük bir kısmının çıkarıldığı yerde demir-çelik dalının da ana girdi ürün-metası olarak ihraç edilirken, geriye kalan kısmı yörenin tüketicilerine satılır (Şeni, 1978: 30).

Öte yandan on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı ray ithal ederken, demircilik dalının varlığını başlıca silah sanayiine bağlı olarak sürdürür. 1913 yılında Osmanlı'da çıkartılan Teşvik-i Sanayii Kanun-ı Muvakattî ile Avrupa sermayesi ile rekabeti sağlamaya dönük yerel yatırım olanaklarına ilişkin teşvik uygulamaları yapılırken, kapitülasyonlar ve on dokuzuncu yüzyıl Ticaret Sözleşmeleri ile kurulmuş olan serbest dış ticaret düzeni içinde Osmanlı ülkesinin Avrupa sanayilerinin pazarı olduğu gerçeği bir veri olarak alınır (Ökçün, 1975: 37-38). Osmanlı'nın son dönemi asimetrik denetime dayalı kapitalistleşme süreci olarak adlandırılabilir (Türkay, 2009: 134).

Erken Cumhuriyet döneminde mevcut kapitalistleşme/sanayileşme sürecine iradi bir müdahale bulunma potansiyeline sahip anlayışın beraberinde mevcut ekonominin ulusal dönüşümü sağlanır (Türkay, 2009: 137). Kapitalist kategori olan uluslaşma, kapitalizmin kendi mantığı açısından hem onu besleyen hem de sermayeler açısından bir tür farklı mevziler olarak tanımlanabilen oluşumlar olarak ortaya çıkar. Her uluslaşma iradesi bir egemenlik ideası olup, bir coğrafyadaki birikimin olanaklarının bir temsiliyet adına denetlemeyi içeren bir toplum yaratma projesi olarak açığa çıkar. Farklı isimlerle de adlandırılabilir: “Muasır medeniyetler seviyesine çıkmak”, “batılılaşmak”, “modernleşmek” vs. gibi. Uluslaşmanın temel unsurları hukuksal düzenlemeler, hukuksal farklılaşmalar kritik önem içerir. Hukuksal yapı, kapitalist sistemin kendisini yeniden üretme mekanizmasının en önemli ayağı haline gelir. Türkiye gibi geç uluslaşan ülkelerde merkezdeki güçlü ulus-devlet yapılarına karşılık asimetrik ilişkilerin varlığına bağlı zayıf ulus-devletler olup ancak kurumsallaşmanın zafiyetini telafi edecek kadar da otoriter yapılarını sürdürür (Türkay, 2009: 141-149).

1923'ten bugüne kadar geçen süreci sermaye birikim süreci liberal olarak tanımlanmanın mümkün olması, liberalizmin; kapitalizmin kurucu ideolojisi olduğu gerçeğidir. Dolayısıyla devletçilik olarak tanımlanan uygulamalar ya da müdahaleler hiçbir zaman tarihsel olarak liberalizmin dışladığı ya da karşısında olduğu uygulamalar olmamıştır (Türkay; 2009: 142).

Cumhuriyet döneminde bir ürün-meta olan demir-çeliğin iç bağlantılarını, sanayi dalının gelişmelerini ekonomik ve politik veçheleri içinde açıklamaya, tarihi dönemlerde nasıl açığa çıktığı, uluslararası iş bölümü ve Türkiye’de biriken sermayeler içindeki yerinin izi sürülmeye çalışılacaktır.

Demir-Çelik Alanında İlk Atılım: Kırıkkale Fabrikası

Genç Cumhuriyet, kapitalist toplumsal gelişmenin öznesi olan sermaye yaratım çabası olarak Osmanlı’nın 1913 tarihli yapmış olduğu Teşvik-i Sanayii Kanun-ı Muvakattı’nı o günün ihtiyaçlarına göre 1924 yılında yeniden düzenler, 1927 yılında da 1055 sayılı Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkartır. 1925 yılında dönemin savunma politikasının belirlendiği proje olarak devletin üstlendiği demir-çelik fabrikasının kurulmasına karar verilir, ancak üç sene sonra 1928 yılında kuruluşu gerçekleşir. Genç Cumhuriyet’in belirli sistematik bir sanayileşme politikası, sanayi yatırımları içinde yer alan bu açıdan incelenmesi gereken bir çabayı taşımaz, ancak, Kırıkkale demir-çelik fabrikası devletin yoğun demiryolları döşeme politikası açısından önemli olur (Şeni, 1978: 35). Bu politikayı iki eksen belirler: İlki iç pazarı genişletmek, ikincisi ise savunma sorunsalına çareler üretmek. Demiryolu inşası politikasına, devlet bütçesinin yüzde 15,2’si gibi önemli bir oran ayrılır. Kırıkkale fabrikası var olan bir silah imalathanesine on altı tonluk

iki Simens-Martin çelikhanenin yerleşmesi ile kurulur. Kırıkkale fabrikası Karabük demir-çelik tesisleri üretime geçinceye kadar Türkiye'nin ray ihtiyacını karşılayacaktır. 1969 yılında Davy United adlı İngiliz şirketinin fabrikada gerçekleştirdiği büyüme sonrasında, çelik tüp ve boru yapımı olarak bilinen "profilo çelik" ürün-meta tipi gerçekleştiren fabrika olarak bilinir (Şeni, 1978: 36).

Divriği Demir Madeninin Bulunması ve Karabük Demir-Çelik Tesisi

1929 yılında dünya ekonomisi krizi sonrası 1930-1940 yıllarında erken kapitalleşen merkez ülkelerin görel olarak ulusal ölçeklerine çekilmeleri uluslararası ticaretin azalması, dünya pazarında Türkiye'nin ihracatçısı bulunduğu malların fiyatlarının düşüşü ile birlikte Türkiye'nin dünya ekonomisine eklemlenme bağı zayıflar. Türkiye bu yıllarda ulus-devlet müdahalesi ile iç kaynaklara dayanmaya çalışan gelişme iradesi dünyadaki gelişmelerin de bir gereği olarak belirir. 1933-1937 arasında ilk sanayi planı içinde Karadeniz Bölgesi içinde demir-çelik fabrikasının kurulmasına karar verilir, başlangıçta Cezayir'den demir cevheri getirilerek işletilmesi düşünülürken, 1936 yılında Divriği demir madeni yatağı bulunur. 1937 yılında Karabük Demir-Çelik Tesisi kurulur. Böylece en önemli devlet işletmeleri Etibank, Sümerbank, Denizcilik Bankası gibi bu dönemde kurularak tüketim ve ara malları üreten bir endüstriyel dokuya sahip olma iradesinin gerçekleşmeye başladığı dönem olur (Şeni, 1978: 39-40).

Divriği bölgesinde bulunan demir cevheri, birim başına içerdiği demir madeni miktarı, bugün de her zamankinde daha fazla geçerli olan, uluslararası rekabetin belirlediği standartlara uygundur. Uluslararası düzeyde var olan demir-çelik dalının üretim standartları uluslararası düzeyde belirlenirken, bunun altında yer alan sermayeler çekilmek zorunda bırakılır. 1941 yılında Divriği'den çıkartılan demir cevherinin yüzde 64'ü Karabük işletmelerine gönderilir (Şeni, 1978: 39).

Karabük Demir-Çelik Tesisi 1936 yılında kurulur ve aynı dönem Türkiye'deki yabancı işletmelerin satın alınıp devletleştirildiği dönemdir. 1937 yılında Ereğli kömür işletmeleri Fransızlardan satın alınır, Zonguldak limanı ve Zonguldak Çatalağzı demiryolları işletmeleri devletleştirilir. 1935 yılında Sümerbank demir-çelik sanayi kurmakla görevlendirilir. Alman Krupp şirketi ile İngiliz Brassert şirketinin kıyasıya rekabeti sonrasında, İngiliz firması tarafından teknik danışmanlıklar dahil hatırı sayılır kredi olanaklarıyla Karabük Demir-Çelik Tesisi Karadeniz kıyısına 60 km, Zonguldak'a 100 km uzaklıkta kurulur. Şeni ise kurulum yerinin demir-çelik üretiminin geri ve ileri bağlantıları için rasyonel olmayan tercihler yapılmış olmasının, devletin bölge içinde işçilerin yoğunlaşması yerine daha geniş bir alana yayılmasını sağlama iradesi olduğunun altını çizer (1978: 41-42).

Öte yandan hem Thornburg'un "Türkiye Nasıl Yükselir" adlı raporunda (1949: 103) hem de Kessler'in, 1948 yılında Zonguldak Ereğli Kömür İşletmeleri ve Karabük Demir-Çelik Fabrikasında bölge ve çalışma koşulları üzerine yapmış olduğu çalışmasında (1949: 9-10) Karabük Demir-Çelik Fabrikasının kurulum

yerinin Zonguldak limanına uzaklığının askeri amaçlı olduğunun vurgusunu yaparken, bu durumun diğer ülkelerle karşılaşma yapıldığında da hiçbir şekilde kârlı bir seçim olmadığını belirtilirler. Diğer yandan Kessler çalışmasında Zonguldak kömür ocağının çalışma koşullarının, yaşam yerlerinin insanlık dışı olduğuna işaret ederken, işe bağlı ölümlerin yüksekliğine ve 15 bine yakın mahkumun çalıştırıldığına dikkat çeker. Karabük Demir-Çelik Fabrikalarında çalışma koşullarının, yaşam yerlerinin daha iyi koşullarda olduğuna işaret ederken işçilerin yerleşim bölgesinin inşa edildiğini (Siedlung) böylece daimî işçilerin olmasının beklendiğini ve fabrika yöneticisi eski topçu subay Muhiddin Erkan'ın askerlik deneyim ve tecrübesinin iş, fabrika, yaşam bölgesinin işletilmesinde önemli olduğunu vurgular. Bununla birlikte Kessler, işçilerin örgütlenme koşullarının olmadığını, fabrika yönetiminin de "patriarka=pederşahi sistem" olarak tanımlayarak, Avrupa'nın on dokuzuncu yüzyıl çalışma ilişkilerinin benzer özellikleri içerdiğini ifade eder (1949: 29). Erken dönem ulus-devlet müdahalesi ile kurulan demir-çelik fabrikası ilk sanayileşme girişimi olarak karşımıza çıkarken, ürün-meta'nın gerçekleşmesinde devletin emek üzerinde otoriter tavrı belirleyici olur. Diğer yandan Kıvrımer'in 1948 yılında kömür ocaklarının bulunduğu Zonguldak Üzülmüş, Kozlu, Gelik, Kilimli, Halkevi ve Karabük Halk Sineması'nda "köylü ve işçilere konferanslar" da verdiği söylevde "demir perde" ülkeleri sloganını kullanarak SSCB'yi karşısına alarak dönemin belirgin komünizm karşıtlığı üzerinden, ulus-devletin "çalışma ilişkilerinin uyumu için ücret, çalışma koşulları, sosyal yardımların küçümsememesini, ülke için en iyisi olduğunu, komünist propagandalara asla inanılmaması" (1948: 29-31) gerektiği yönünde telkinleri hayli dikkat çekicidir.

İkinci Dünya Savaşı Sonrası 1950'lilerden 70'lere: Bir Ürün-Meta Olan Demir-Çeliğin Seyri

Ereğli Demir-Çelik projesi 1944 yılında ilk kez ortaya çıkar, ancak proje ABD tarafından veto edilir. 1950'li yıllarda erken kapitalist ülkelerde ve özellikle ABD'de, demir-çelik dalında ortalama kâr hadlerinin düşüşü ile birlikte toplam kâr hacmini genişletmeyi hedef almadan geç kapitalistleşen ülkelere ürün-meta ihraç etmeyi içeren pazar genişlemesi hedef alınır. Ticari sermayenin bu ülkelerdeki faaliyetinin kâr oranı yüksek olabildiğinden, geç kapitalistleşen ülkeye ihracatın genel kâr oranını yükseltme kapasitesi olarak değerlendirilir (Şeni, 1978: 67). Türkiye'de 1950'li yıllarda ticari birikim tarihsel olarak; büyük ölçekli kapitalist üretimin toplumun dağıntık noktalarında ortaya çıkarken, belirli bir sermaye birikiminin olduğu, kırdaki toplumsal ilişkilerin çözülmeye başladığı, işçileşmenin başat verdiği döneme içkindir. 1960'lı yıllara doğru elektrikli ev aletleri ve otomotiv sanayiinde de montaj fabrikalarının kurulmasıyla, "ticari sermaye"nin "sanayi sermayesi"ne dönüşümünü başlatır (Öztürk, 2011: 48).

1950'li yıllarda demir-çelik dalında kurulan fabrikalar 1954 yılında petrol kanunu ve 1957'de yabancılara Türkiye'de rafineri kurma hakkı veren kanun ile yarıdan bağlıdır. Bu kanunlar Türkiye'de petrol, benzin gibi sıvıların taşıma sorununu gündeme getirmesi ile birlikte çelik tüp ve boru (profilo çelik ürün-metası) imaline yönelik iki fabrika açılır: Bunlar, 1955 yılında Alman Mannesmann firması ile Sümerbank ortaklığında kurulan Mannesmann Sümerbank fabrikası, diğeri ise 1944'de "İstikbal Ticaret" in yerli ticaret sermayesi ile kurulan Borusan Fabrikaları'dır ve bu fabrikalar 1958 yılında tüp ve boru üretiminde uzmanlaşır (Şeni, 1978: 48-49).

Bir diğeri önemli örnek ise Koç Grubu tarafından 1958'de kurulan METAŞ İzmir metalürji fabrikasıdır. Meta şeklindeki sermayenin, uluslararası dağıtım alanını zemin alıp biriken iç ticari sermayenin üretime dönüşmesi 60'lı yıllarda hızlanıp yaygınlaşır. Buna en iyi örnek olarak Koç Grubu sermayesidir: Otomotiv alanında; 1945'de Motor Ticaret, "Ford Motor Company" ürünlerinin ticareti, 1958'de Otokoç A.Ş. ile otomobil yedek parça ve inşaat donatıları ABD'den Almanya'dan, İngiltere'den gelen metalleri Batı ve Orta Anadolu pazarlarına dağıtımını, Simtel Ticaret ve Sanayi A.Ş. 1960'da Alman Siemens metallerinin dağıtımını için kurulu sonrasında otomobil radyatörü, tel, otomobil cam sileceği üretir. Elektrikli ev eşyası alanında Türkiye'de ilk üretimi yapan Arçelik 1958'de kurulur; Türk General Elektrik Endüstrisi 1965'te soğutma sistemleri, elektrik motorları, tel ve çelik tüplerin üretimleri için kurulur; Simtel Ticaret ve Sanayi A.Ş. 1963 yılında Siemens elektrik süpürgeleri ve Siemens su pompaları üretmeye başlar. Gaz sıvılarının ve suyun taşınması dalında ise GAZAL, 1961 yılında kurulur. Demir-çeliği geri bağlantı girdi olarak kullanan dal ise ambalaj sanayidir, Koç Grubu 1967 yılında TAT konservelerini kurar. Koç Grubu dışında yine bu yıllarda İpragaz, Camgaz, Bilgesan, Mutfak Gaz gibi şirketler açılır (Şeni, 1978: 51-53). Öte yandan 1961 yılında kurulan Ordu Yardımlaşma Kurumu (OYAK) "kamusal yatırımcı" finans kuruluşlarından farklı olarak bir sermaye grubu olarak karşımıza çıkar ve 1969 yılında Oyak-Renault otomobil montaj sanayiye kurar ve farklı sektörleri bünyesinde toplayarak holdingleşen OYAK, önemli bir örnektir (Öztürk, 2011: 274).

1960'da kurulan Ereğli Demir-Çelik fabrikaları, Türkiye'de yassı çelik ürün-metallerini girdi olarak kullanan sanayilerin kurulmakta olduğu döneme rastlar. 1944 yılında ABD tarafından veto edilen Ereğli Demir Çelik Entegre Tesisi; AID kredi ile ABD menşeli Kroopers şirketinin dâhil olduğu, geniş bir sermaye konsorsiyumla, idare heyetinde KOÇ'un da yer aldığı bir yapıda kurulur (Şeni, 1978: 83). Diğeri yandan 1974 yılında soğuk savaş döneminin devam ettiği yıllarda İskenderun Demir-Çelik fabrikasının kuruluşu ve İskenderun limanının yapımı SCBB tarafından dolar bazlı kredi kullanımı ve teknik yardımlar olarak açılır (Polatoğlu, 2018: 688).

Öte yandan gelişme iktisadı literatüründe kalkınma ekonomisi alanında Hir-

schman'ın (1958) *The Strategy of Economic Development* çalışmasıyla gelişen ekonomiler için sanayi dalında geri (backward) ve ileri (forward) bağlantılarının önemini vurgular. Geriye doğru bağlantı belirli bir faaliyet için girdi sağlama, ileri bağlantıları çıktı kullanımı ile ilişkili olup yeni faaliyetleri de tetikleme işlevine sahip olan faaliyetlerin desteklenmesinin sanayi dallarının etkinliğinin artırılması vurgusu, yankı bulur. Bu durum erken kapitalist ve geç kapitalist ülkelerde farklı diyalektik sonuçları içerir. Erken kapitalist ülkelerde sanayi dalları arasında ileri ve geri bağlantılar güçlü ve tutarlı iç bağlantılarla ürün-metanın gelişmesine neden olurken zorunlu olarak dolaşım alanının genişlemesine de neden olur. Dolaşım alanının genişlemesinin bir sonucu da güçlü ve tutarlı iç bağlantılardan yoksun geç kapitalistleşen ülkelerin bu sürece dahil edilmesidir. Bir ürün-meta olarak demir-çelik gibi sermaye birikim sürecine üretim mallarının üretimi ile başlayan erken kapitalist ülkeler, ilk olarak geç kapitalistleşen ülkelerin geleneksel toplumsal-sınıfsal yapılarını muhafaza ederken, zamanla geleneksel toplumsal-sınıfsal yapı kapitalist toplumsal evrimleşme sürecine içerilirler (Ercan, Karakaş ve Tanyılmaz, 2008: 5).

1960'lı ve 70'li yıllarda Türkiye'de içe dönük sermaye birikimini gerçekleştirmede ulus-devletin kamu gücü müdahalesi ile devlet: Sanayi üretimi çerçevesinde yaratılan artı-değere sahip çıkan ve biriktiren ilk önemli ekonomik aracılık porsiyonunu alır (Şeni, 1978: 73-74). 1968 yılı T.B.M.M. senatoda C.H.P. Senato Grubu adına konuşan Fikret Gündoğan "[ü]ç beyaz, üç siyah dâvasında attığımız adımlar, kurduğumuz müesseseler, bir tanesi ki Sümerbanktır, işte halka dönüklüğün, temelde yatan temelde bulunan, hiç kimsenin inkâr etmeyeceği halka dönük harekettir...bugün bozuk düzenin başlıca sâiki...o karaborsacılar... hâlâ devam ediyor. Tâ ki montaj, tâ ki ambalaj, tâ ki Morrison kârlarına kadar ucu dayanıyor." Açık olarak görüldüğü gibi devletin "üç beyaz" (şeker, un, pamuk) ve "üç siyah" (demir-çelik, kömür, petrol) alanında faaliyetleri halk adına Türkiye'de sermaye birikimini sağlama, üretici güçlerini geliştirme iradesi içinde yer alırken, bu iradeyle Türkiye'yi uluslararası sermaye hareket içine sokma (Morrison şirketi gibi) ifadesi birbirini dışlayan gerçekler değil, tersine aynı gerçeğin değişik ifadeleri olduğunu söylememiz yanlış olmayacaktır.

Sermaye bir zenginlik ölçütü, bir servet birikimi değildir. Sermayenin karşısında üretim araçlarından yoksun bırakılmış özgür emek gücü yoksa ürün metaya dönüşemez ve sermaye sermayelik görevini gerçekleştiremez. 1950'li yıllarda kırsal çözülmeye başlayan işçileşme süreci 1960'lı 1970'li yıllarda artarak devam etmiş, tüketim standartlarının yerleşmeye başladığı dönemler olmuştur. Öte yandan 1960 yılında Ereğli Demir-Çelik fabrikalarının inşasını üstlenen ABD firması olan Morrison şirketi için çalışan işçilerin kötü çalışma koşullarını ve ücretler için mücadelesini Şafak (2017), Ereğli 1960-1965 Morrison'un Yapı İşçileri adlı çalışmasında sözlü tarih çalışmasıyla ortaya koyar.

Ereğli'de olduğu gibi ürün-metanın gerçekleştirildiği kapitalist üretim ilişki-

lerinin girdiği yerde kapitalist üretim öncesi ilişkiler “bozucu” etki yaratırken aynı zamanda “muhafaza” edilen ilişkilerin de devamını sağlar. Kıray'ın (1998) 1962 yılında Ereğli Demir-Çelik Tesisi'nin kurulduğu Ereğli'de ağır sanayinin etkilerini araştırdığı toplumsal değişimin süreçlerini incelediği geniş ölçekli saha araştırması, “feodal şehirden”, “modern şehire” geçiş bağlamında açığa çıkan “tampon mekanizmalar”, “tampon ilişkiler” kavramlaştırmasıyla toplumun orta hızda ilerleyen sosyal değişim olduğunun tespitini yapar. Kıray'ın aynı zamanda, Yapı-İş Sendikasının örgütlenişini ve işçi mücadelelerine de vurgu yaptığı, “Ereğlileri... daha fabrikanın ilk kuruluş yıllında, işçi hareketleri bakımından Türkiye'nin en görgülü insanları haline getirivermiştir” ifadesi de dikkat çekicidir (1998: 231).

Şafak'ın (2015) Ereğli 1965-1980 Çelik İşçileri emek tarihi incelemesinde ve Şeni'nin Emperyalist Sistemde “Kontrol Sanayi” ve Ereğli Demir -Çelik adlı çalışmasında (1978) yer verdiği “EDÇ'de grev ve mücadelelerin kısa tarihçesi” başlığı altında sendikalar arası güç savaşları ve 1967 yılında Türk-İş'ten ayrılarak DİSK'in kuruluşunda yer alan Maden-İş Sendikası ve de 70'li yıllarda grev/mücadelelerin hareketliliğinin ulus-devletin kamu gücünün otoriter tavırla baskı süreçleriyle geçen zorlu koşullarında eşitsiz ilişkilerin devamlılığına işaret edilir. Tüm bu gelişmelerle birlikte Şeni'nin (1978), demir-çelik dalında ürün-metanın, üretim sürecinin ve dolaşımın her üçünün uluslararasılaşma eğilimi dünya ölçeğinde hegemonik ilişkilerin sürdürülmesinde demir-çelik dalının “kontrol sanayi” olarak tanımlanması da oldukça anlamlıdır.

1980'den Günümüze Hız Metaforunda Demir-Çelik Ürün-Metallarının Kısa Yol Hikâyesi

Türkiye'de 1960-1980 döneminin temel değişiminde, özellikle demir-çelik türevli ürün-metaların belirleyici olduğu dayanıklı tüketim mallarının yerli üretiminin artması ve tüketim alışkanlıklarının yerleşmesi belirleyici olur. Üretken sermayenin özellikle dayanıklı tüketim mallarında gösterdiği hızlı değişim; bir yandan işçi sınıfının sayısal ve örgütlü gücünde artış olurken, diğer yandan dayanıklı tüketim ürün-metaların üretimindeki artış döviz biçimde sermayeye olan bağımlılığı arttırırken, üretilen metalden elde edilen artı-değerin yurt içinde gerçekleşmesinde darboğazlarla karşılaşılır. Büyük ölçekli sermayeler eş zamanlı olarak hem işçi sınıfı merkezli toplumsal muhalefetin gücünün kırılması hem de döviz biçiminde sermaye ihtiyacının karşılanması için alternatif müdahale politikaları geliştirilir (Ercan vd. 2008: s. 22). Bununla eşleşen, geç kapitalist ülkelere yeni-liberal politikaların uygulama alanı olan “yapısal uyum politikalarının” hayata geçirilme çabasıdır. Türkiye'de sermaye birikiminin sınıfsal/ sektörel dinamiğinin geldiği yeni aşamada, dünya konjonktürüne uygun şekilde ulus-devlet piyasası eksenli müdahalesi olan 24 Ocak 1980 Kararları ve ardından 12 Eylül askeri darbesi belirleyici olur. İç pazara yönelik sermaye birikim krizi, sermaye-emek

arasındaki mücadelelinin sermaye lehine dönüşmesini sağlarken, aynı zamanda sermaye içi ilişkilerin de hızlı dönüşümünü sağlar. Ulus-devletin piyasa eksenli müdahalesi ile kamu gücünün zayıflatılması, kamuya ait mal ve hizmet sunumunun piyasaya devri, kamu yönetiminin yeniden yapılandırılması, özelleştirme, ticarileştirme, emek piyasalarının esnekleştirilmesi gibi uygulamalar topluma nüfus etmeğe başlar (Güler-Müftüoğlu, 2012: 101).

Tüm bu gelişmelerin yanı sıra demir-çelik ürün-metallarının ileri bağlantıları yüksek olan farklı çeşitli ürün-metalların “baş metası” olması, uluslararası ticaretin dolaşım hızını konu alan küresel meta zinciri, küresel değer zinciri, küresel tedarik zinciri gibi uygulamalar ulusal sanayi politikalarının ana konuları içinde yer almaya başlar. Türkiye’de de 80’lerde başlamak üzere, 90’lı ve 2000’li yıllarda küresel zincirlere eklenme süreci; dışardan zorlamalar, içeriden işbirliği yapanlar ile birlikte uluslararası fasonlaşma ve taşeronlaşma uygulamaları meşrulaşır (Güler-Müftüoğlu, 2008).

Demir-Çelik Dalında Özelleştirmeler

1980’li yıllarda ilk özelleştirme çabası, demir-çelik ana girdisi olan kömür ürün-metayı üreten Türkiye Kömür İşletmeleri için yapılır. 12 Eylül askeri darbesiyle baskı altına alınan toplumsal muhalefetin 1989 yılında Bahar Eylemleri akabinde 1991 Büyük Zonguldak Yürüyüşü ile özelleştirmelerin durdurulması, çalışma koşullarının düzeltilmesi isteği ardından özelleştirmeler durdurulur, çalışma koşulları kısmi olarak düzeltilir, ancak devletin kömür işletmelerinde o günden bu güne taşeronlaştırma, kömür çıkarma alanlarının kiralanması (rodövans), “kısa zamanda en az girdi maliyetiyle çok çıktı” sloganının yerleştirilmesi “en az işçi ile üretkenlik” mitosları çalışmanın belirleyici araçları olarak açığa çıkar (Güler-Müftüoğlu, 2010). Bu koşulların getirisi: 1992’de Kozlu 263, 1995’de Sorgun 38, 2009’da Mustafakemalpaşa 19, 2010’da Dursunbey 47, 2010’da Karadon 48, 2014’de Soma 301, 2022’de Amasra 42 işçi; kömür işletmelerinde “en az maliyetle” üretim yapmanın bedelini yaşamlarınla öderler.

Ulus-devletin piyasaya yönelik müdahalesi ile özelleştirmeye ilişkin düzenlemeler bireysel sermayeler için önemli olanaklar yaratır. Bu anlamda özelleştirme, kamusal alanda birikmiş ve devletin yönlendirdiği bir dizi varlığın mülkiyet ve yönetim yetkisini bu olanağı elde edebilecek sermaye, güç ve donanımına sahip olan kesimlere bırakılmasıdır. Özelleştirme sürecinde ilginç bir durum ise “fabrikaları kuran fabrika” sloganının pekiştiği Cumhuriyet döneminin ilk demir-çelik fabrikası olan Karabük Demir-Çelik Fabrikası’nda yaşanır.

Karabük Demir-Çelik Fabrikası hakkında, 1994’de dönemin Başbakanı Tansu Çiller’in “1 Liraya dahi satılmaz” ifadesi ardından, “zarar ediyor” gerekçesiyle kapatma kararı verilir. Çelik-İşe bağlı sendikali işçilerin ve yöre halkının mücadelesi ve direnişinin ardından, 1995 yılında sembolik olarak “1 Lira” karşılığında işçilere devri gerçekleşir. 1995 yılında işçiler yönetime destek olmak için sıfır zam ile

çalışmayı kabul eder, bu dönemde fabrikada Siemens-Martin çelik üretim teknolojisi yerine yeni teknoloji Bazik Oksijen Konverterleri kurulur. Böylece üretim 8 saatten 35-40 dakikaya düşürülürken, düşük ücretlerle en az maliyetli üretim yapılarak işçiler kendi kendine görelî artı değeri yaratır. Tam da bu dönemde yüksek fırında sıvı ham demir açığa çıkan granüle cürufu çimentoya çevirecek olan Karçimsa A.Ş. kurulur ve Sabancı Holding Karabük Demir-Çelik Fabrikası'na ortak olur (Birleşik Metal-İş, 2003: 43-44). 2001 yılında Türkiye'nin mali krizi sonrası "Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı" çerçevesinde finans sermayeyi kolaylaştıracak bankaların yapılandırılması, özel sektörün rolünü güçlü kılmak için özelleştirmenin yeniden güçlendirilmesi, kamu-özel işbirliği, yatırımlara ilişkin yönetsel engellerin kaldırılması ile yabancı sermaye teşvik edilir. Karabük Demir-Çelik Fabrikası (KARDEMİR) projelerine yatırım teşvikleri alırken, ortakları arasına özel şirket olan KARÇEL A.Ş., Elektrik Piyasası İletmeleri A.Ş. (EDİTAŞ), AKFEN Grubuna ait Erbatı Elektrik Dağıtım A.Ş. katılır. Bir diğer ortak Voestalpine adlı Avusturyalı şirket ile Türkiye Devlet Demiryolları'nın kurmuş oldukları VEDEMSAŞ şirkettir. KARDEMİR'in diğer bir ortağı ise 2006 yılında Türkiye Demir-Çelik İşletmelerinden biri olan Divriği-Hekimhan Demir İşletmesi'nin özelleştirmesi sonrasında satın alan OYAK Grubuna ait Erdemir Madencilik Sanayi A.Ş. (ERMADEN)'dir (Kardemir, 2023).

Bu dönemde gücüne güç katan yerli sermaye grubu OYAK, 2006 yılında özelleştirme sonrası Ereğli Demir-Çelik Entegre Tesisi'ni (ERDEMİR) satın alır. 2008 yılında da İskenderun Demir-Çelik Fabrikası'nı satın alır, ismi İSDEMİR olur. OYAK, 2001 yılında Ersem (Erdemir Çelik Servis Merkezi Sanayi ve Ticaret A.Ş.) otomotiv ve beyaz eşya sektörlerinin yanı sıra genel makine ve imalat, ısı sanayi, elektrik elektronik ve bunun gibi sanayinin çeşitli kollarında faaliyet gösteren firmalara üst standartlarda çelik servis merkezini açar. Diğer yandan OYAK Grubu 2002'de Romanya'nın Targovişte kentinde kurulu olan silisli yassı çelik üreten firmayı satın alır ve elektrik motorları, güç transmotörleri, jeneratör ve trafo sanayilerine ileri bağlantılarını gerçekleştirir. Bununla birlikte 2014 yılında Singapur'da Uzak Doğu bölgesinde demir-çelik ürün-metalarının dolaşım faaliyetini yürütmek amacıyla "Erdemir Asia Pacific Private Limited (EAPPL)", enerji alanında ise 2016'da İSDEMİR Linde Gaz Ortaklığı A.Ş. ve 2019'da Erdemir Enerji A.Ş. kurulur (OYAK Maden Metalürji, 2023). OYAK Grubu'nun OYAK Maden Metalürji ile Türkiye'nin demir-çelik dalında hem ürün-metalara için ileri ve geri bağlantılarını bünyesinde toplayarak hem de ürün-metanın üretim sürecini ve dolaşımını uluslararasılaştırarak, toplam sermaye döngüsünü yoğunlaştırıp merkezileştirerek tekel olma konumuna gelir.

Ulus-devletin piyasa yönelimli müdahalelerinin bir diğeri ise özel demir-çelik ürün-metaları imal eden firmaları kamu kaynakları kullanarak borçlarını üstlenmesidir. Bu duruma en iyi örnek otomotiv ve makine imalatı için alışımlı çelik üretmek için kurulan 1974 yılında KOÇ Grubu tarafından kurulan Asil Çelik fir-

masının, 1982 yılında borçları nedeniyle yaşadığı zorluk üzerine kamulaştırılarak borçları ödenir, zaman içinde Maden ve Kimya Endüstri Kurumu'na devredilir, şirketin en kârlı olduğu dönemde özelleştirme kapsamına alınır; 2000 yılında yerel sermaye grubu olan Yazıcı-Gür-İş-Parsan Ortak Girişim Grubu'na satışı ile sermayenin değerlendirme alanı gerçekleştirilmiş olur (Birleşik Metal-İş, 2003: 45).

Demir-Çelik Dalında: Yerel, Ulusal ve Uluslararasılaşma Eğilimi

Demir-çelik üretim sürecinin parçası olan haddehane sürecini gerçekleştirmek için 1961 yılında kurulan yerel sermaye şirketi İstanbul Çelik Demir A.Ş. (İÇDAŞ), zaman içinde üretim sürecinin önemli bir parçası olan çelikhane-nin kurulmasıyla birlikte, elektrikli ark ocakları (EAO) yöntemi ile çelik kütük ürün-metasından, elektrotluk, çıvatalık, ince tellik, çelik hazır, tel, çivi malzemesi, hazır demir, sınav gazlar, suni mıcır gibi ürün-metalar üretilir. 2005 yılında kurulan İÇDAŞ Akışkan Yataklı Enerji Santralleri, 2011'de ilki Süper Kritik Enerji Santrali, ikincisi de 2014'de ve 2015'de Biga Rüzgâr Santralleri kurulurken, ayrıca enerji ticareti de yapar. Liman işletmeciliğinin yanı sıra gemi tersanesi ve lojistik firmalarını da içine alır. Böylelikle İÇDAŞ yerel orta ölçekli işletmeden, demir-çelik dalında çeşitlenen ürün-metaları ile birlikte tüm üretim sürecini, dolaşım alanını enerji üretimiyle içine alan holding olur. Ayrıca şirketin başında bulunan ikinci nesil Adnan Aslan, 2005 yılında kurulan İstanbul Demir Çelik İhracatçıları Birliği sonrasında Çelik İhracatçıları Birliği'nin başkanıdır (İÇDAŞ, 2023).

Demir-çelik alanında yer alan yerel sermayelerin birbirinden farklı isteklerini gerçekleştirebilmek ve güç birliği oluşturmak adına 1970'li yıllardan itibaren, 1970'de Türkiye Çelik Üreticileri Derneği, 1976'da Türkiye Döküm Sanayicileri Derneği, 2008'de Türkiye Genel Galvenizciler Derneği kurulur. 2003 yılında kurulan Yassı Çelik İhracat ve Sanayiciler Derneği Ereğli Demir-Çelik Fabrikalarının özelleştirme sürecini yakından takip eden ve oluşturulan girişimci grubuna destek veren, demir-çelik dalında yerel sermayeler arası bir güç ittifakıdır (YİSAD, 2023).

2022 yılı itibarıyla dünya ölçeğinde demir-çelik üretim sıralamasında ise Çin merkezli Chine Baowen Group birinci sırada, 2006 yılında Hindistan merkezli Mittal Steel'in satın aldığı ArcelorMittal Luksenbug ikinci sırada; Türkiye'den Erdemir Grup (OYAK) 48'inci, Tosyalı Holding 83'üncü, Habaş 85'inci ve İÇDAŞ 104'üncü sırada yer alır (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2022: 22).

Türkiye'de demir-çelik ürün-metalarının iç bağlantılarının gelişim dinamikleri incelendiğinde sermaye birikimi yaratmada devletin kamu gücü müdahalesi önemli bir etken olurken, yerel sermayelerin oluşmasında ticaret sermayenin üretken sermayeye dönüşmesi ve yeniden üretim ve yeni değerlendirme alanları devletin piyasa eksenli müdahalesi ile özelleştirme, teşvikler gibi uygulamalar yerel sermayenin yoğunlaşmasında ve merkezileşmesinde belirleyici olmuştur. Ancak ve ancak sermaye boşlukta oluşmaz.

Sermaye boşlukta gerçekleşmediği gibi para ve ürün-metalar da kendiliklerinden sermaye değildir. Sermaye, üretim süreci içine dahil olduğunda süreç içinde farklılaşarak ürün-metalara dönüşür ve ürün-metalar da piyasada realize edilmesiyle para sermayeye dönüşür. Ancak mevcut ürün-metaların üretim sürecinin sadece sonucu değil aynı zamanda varlık koşulları olması, ürünlerin bu sürece dâhil edilmesi de geçmişteki emeklerinin ürünlerini kullanım değerleri olarak koruyabilecek ve onları kendilerini gerçekleştirebilmelerini sağlayabilecek tek araç olan canlı emekle bir araya getirmeleri gerekir (Marx, 2011: 187). Böylece sermayedar emeği canlı bir maya olarak, ürünün yine kendisine ait olan cansız (makineler, aletler vs.) unsurlarına katar. Sermayedar açısından üretim süreci, kendisi tarafından satın alınmış olan metanın, emek gücünün tüketilmesinde; onun tüketim araçları ile donatarak tüketebilir. Sermayedarın satın almış olduğu, üretim süreci; sermayedara ait bulunan şeyler arasındaki bir süreçtir. Marx'ın veciz ifadesiyle “kendi şarap mahzenindeki fermantasyon sürecinin ürünü ne kadar onunsa, bu sürecin ürünü de o kadar onundur” (Marx, 2011: 188).

Demir-çelik dalında da gördüğümüz üzere üretim süreci, yalnızca yeniden üretilme süreci değil, aynı zamanda sermaye olarak yeniden üretme sürecidir. Emekçinin karşısına, kendi ürünü olan metalar sermayeye dönüştürülmüş üretim koşulları olarak çıkar. Üretim sürecinin sermaye yaratması, aynı zamanda artı-değer yaratmasının başka bir ifadesi olarak açığa çıkar. Artı-değer sermayeye dönüştürülmüş ve yeni sermaye ya da genişletilmiş sermaye olarak kendini gösterir. Bu durumda sermaye yaratır, sadece sermaye olarak gerçekleşir. Böylece birikim süreci bilfiil kapitalist üretim sürecinin içkin bir uğrağı olarak karşımıza çıkarken, var olan sermayenin gerçekleştirilme ve artırılma araçları olan yeni ücretli işçiler yaratılmasını da içerir (Marx, 2011: 820-821). Türkiye’de 1980’li, 90’lı yıllarda kapitalist üretim ilişkileri derinleşip yaygınlaşıp eski üretim ilişkileri hızla çözüldükçe, artarak devam eden işçileşme süreci beraberinde enformelleşme, güvencesizleşme, fasonlaşma, taşeronlaşma ve sendikasılaşma koşulları çalışma ilişkilerinin yeni kuralı haline gelir (Güler-Müftüoğlu, 2014).

2000’li yıllarda ise ulus-devletin piyasa eksenli müdahalesini içeren emek denetim ve kontrol mekanizmalarının fonksiyonu olarak yeni yasal ve kurumsal düzenlemeler hayata geçirilir. Esnek çalışma rejimini meşrulaştıran 2003 yılında 4857 sayılı İş Yasası çıkarılır. 2012 yılında ise 6356 sayılı Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu ile yeni kısıtlamalar beraberinde işkolu ve işyeri-işletme barajları ile sendikal ayrımcılık devam ettirilir. Diğer yandan 2002-2022 AKP iktidarı döneminde “milli güvenlik” ve “genel sağlık” gerekçeli grev ertelemeleri yaygın olarak kullanılır (Çelik, 2022). Bunlardan 2018 yılında demir-çelik dalında metal sanayinde başlatılan ve “metal fırtına” olarak adlandırılan grev dalgası “milli güvenlik” gerekçesiyle altmış gün ertelenirken,

2022 yılında da Belçika sermayeli Kocaeli’nde faaliyette bulunan lastik teli üreten sendikali işyerlerinde aynı şekilde grev ertelenmesi yapılır (Gazete Duvar, 2022). Ulus-devletin otoriter gücü ile emekçilerin üretimden gelen gücünün sönmülendirilmesi, mücadelenin kırılması da sermayeler için kazanç havuzunun genişletilmesi anlamını taşır.

Diğer yandan toplu pazarlık düzeyinin daraltılan kapsayıcılığı, ücret genel seviyesinin aşağıya çekilmesinde etken olurken, yoksulluk ve açlık düzeyi altında belirlenen asgari ücret miktarı da ülke genelinde artık, normal ücret seviyesi olur. 2022 yılında 2022 ikinci çeyrekte işgücü ödemeleri yüzde 66,4, sermaye kazançları ise yüzde 134,7’dir (Çelik, 2022). Emekçilerin büyümeden aldığı pay; sermaye kazançlarından az olurken, devam eden enflasyonist ortamın ezici ağırlığı altında kalır. Huberman’ının (1991: 252) net olarak ifade ettiği gibi “[e]mek yaratır sermaye temellük eder. Kapitalizmle emeğin yaratıcılığı birleşik bir girişi, birlik çalışan binlerce işçinin güç birliği süreci olmuştur (çoğu zamanda sadece bir şey, örneğin bir otomobil üretmek için). Ama toplumsal olarak üretilen ürünler üretici tarafından değil, üretim araçlarının sahipleri, kapitalistler tarafından temellük edilmektedir. Sorunda budur, sorunun kaynağı da. Kapitalistleştikçe temellüğe karşı, toplumsallaşmış üretim.”

Kapitalist toplumda metanın ve paranın işçinin karşısına bağımsız biçimlerle çıktığını düşündüğümüzde, yani işçinin kendisinin ayrı ama onun yaşamını sürdürmek için elde etmesi gereken bir şey olarak karşısına çıktığında, kendisini mübadele edilebilir kıldığı gibi bu meta ve para yeni değer üretiminde kullanılacak üretim araçlarına dönüşür. Böylece sermaye, para ve ürün-metanın ne olduğunun, onların geleceğinin, böylelikle de onları bizzat kendilerinin parçası yapar (Ollman, 2006: 57).

Sermayeler için düşük ücretler, artı-değer yaratmanın aracı olurken, diğer önemli araç ise yeni teknolojiler (emek ürünleri) ve yeni üretim teknikleri ile yoğunlaşmış çalışma rejimi ile görece artı-değerin yaratılmasıdır. Sadece ulusal ve yerel düzeyde değil uluslararası ölçekte de rekabetin getirdiği çetin koşullarında demir-çelik dalının ürün-metalarının da teknolojiye bağlı niteliğinin değişimi, daha kısa zamanda üretme avantajı sağlayacak her türlü teknik bilimsel buluş, önemli kaynağı oluştururken, araştırma geliştirme faaliyeti ulus-devlet için en stratejik müdahale alanı yapar. Türkiye’de OYAK Grubu’na ait Ereğli Demir-Çelik Fabrikaları’nda (ERDEMİR) 2014 yılında demir-çelik dalında çevre, hammadde ve enerji alanında ilk araştırma geliştirme (AR-GE) faaliyeti açılır. Türkiye genelinde 2014-2022 arasında 37 adet AR-GE açılırken, 11 adet sektörel tasarım merkezi kurulur. Ulus-devletin piyasa yönelimli müdahalesi üniversite-sanayi işbirliğinin sağlanmasında kamusal kaynaklar kullanılarak gerçekleştirilir. KARDEMİR’in iştiraklerinden biri de Karabük Üniversitesi Teknolojik Geliştirme Bölgesi olup, 2011 yılında Karabük Üniversitesi Demir Çelik Enstitüsü kurulur (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2022: 37-38).

Demir-Çelik Ürün-Metalarının Üretiminde Değişen Koşullar

Türkiye’de sıvı çelik demir cevherinden üretim yapan Bazik Oksijen Fırınlı (BOF) sadece üç adet demir-çelik entegre tesis bulunurken, elektrikli ark kullanılarak hurdadan üretim yapan Elektrikli Ark Fırınlı (EAF) işletme sayısı 26, indüksiyon süreci ile hurda çelik kullanan İndüksiyon Fırınlı (İF) işletme sayısı ise 11’dir. BOF’lu tesislerinde üretim süreci içinde elektrik yüzde 5, doğalgaz yüzde 15, kömür yüzde 75, petrol yüzde 5 oranında kullanılırken, EAF’lı tesislerde elektrik yüzde 65, doğalgaz yüzde 30, motorin yüzde 5 olarak yer alır (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2022: 15). Demir-çelik dalının devasa ürün-metalarının üretilmesinde üretim sürecinde gerekli hammadde (emek gereci) olan kömür birincil enerji ve ikincil enerji elektrik olarak önemli bir yer tutarken, enerji ihtiyacının karşılanması ise doğanın yıkımı ve talanı anlamını taşımakta olup, enerjinin üretilmesinin ve dağıtımının en önemli kârlı alanlar olduğu gerçeği de önümüzde durmaktadır. Dünyada toplam demir-çelik ürün-metalarının üretim miktarı 2021 yılı itibarıyla 1.951,9 ton’dur. Türkiye 40,36 tonla yedinci sırada iken Çin 1.032,8 tonla birinci sırada olup, dünyada üretimin yarısından fazlasını gerçekleştirmektedir. Hindistan 118,24 tonla ikinci sırada, Japonya 96,33 tonla üçüncü sırada ve ABD’de de 85,79 ton ile dördüncü sıradadır (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2022: 16-17).

1900 yılında dünya çelik üretiminde tek başına ABD yüzde 37’lik bir paya sahipken, İkinci Dünya Savaşı sonrasında başlamak üzere 1970’li, 1980’li ve 1990’lı yıllarda kâr oranlarının düşüşü eğilimi ile birlikte demir-çelik ürün-metalarının, üretim sürecinin ve dolaşımın dünya ölçeğinde farklı mekân arayışında Asya ülkelerinin cazip olmaya başlaması, şirket birleşmeleri ve satın almalar gibi faaliyetler ile birlikte başta Çin olmak üzere Asya ülkeleri de demir-çelik ürün metalarını üreten ülke konumuna yükselirler (Birleşik Metal-İş, 2003: 13-16). 2021 yılında Asya’nın dünya demir-çelik üretimindeki payı yüzde 70,5, Avrupa Birliği ülkelerinin payı yüzde 7,8 ve Kuzey Amerika’nın payı ise yüzde 6’dır (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2022: 16)

2018 yılında ABD, demir-çelik ve alüminyum ithalatının ABD’nin “ulusal güvenliğini tehdit” eder olma savını arkasına alarak örtülü bir korumacılık yapar ve Çin’in büyük kapasite artışına engel olmayı hedefler. Bununla birlikte ABD; AB ülkeleri, Türkiye, Avustralya, Güney Kore ve Japonya’ya sırasıyla yüzde 25 ve yüzde 10 ilave vergi uygulamasını başlatır. Süreç ilerledikçe ve yükselen tepkiler ile birlikte Brezilya, Güney Kore, Arjantin, Avustralya’nın “tarife kotası” uygulamasına rıza göstermeleri sonucunda ilave vergiden muaf olurlar. ABD’de yeni yönetim değişikliği sonrasında 2021 yılında AB ülkeleri ve 2022 yılında Japonya ek gümrük tarifelerine son verilir (Aran, 2022). Muafiyetin yapılmadığı Türkiye’nin rakiplerine ilave vergi uygulamasından muafiyet kolaylığı sağlanması, geç kapitalistleşen Türkiye’nin asimetrik ilişkiler ve eşitsiz gelişim koşullarının bir yansıması olduğu söylenebilir.

Diğer yandan ABD ile AB ve Japonya arasında varılan görüşmelerde demir-çelik dalı açısından farklı unsur ilave edilir. Üretimde özellikle Çin'in yüksek kapasiteli demir-çelik üretiminde yüksek oranda kömür kullanımına işaret edilerek üretim kapasitesinin düşürülmesine olanak sağlamaya dönük, karbon salınımına dikkat çekilerek iklim değişikliği kistaslarının getirilmesidir. Karbon salınımı dikkate alınarak kömür kullanımının sınırlandırılmasını öngören "Sürdürülebilir Demir-çelik ve Alüminyum Konusunda Küresel Düzenleme"dir (Global Arrangement on Sustainable Steel and Aluminium) (Aran, 2022). 2019 tarihinde açıklanan Avrupa Yeşil Mutabakatı (European Green Deal) bildirisi kapsamında Avrupa Birliği (AB), 2030 yılına kadar sera gazı emisyonlarını yüzde 50-55 oranında azaltmayı ve 2050 yılına kadar ise "karbon nötr" olmayı hedeflemektedir. Mutabakatta belirtilen hedeflerin yerine getirilmesinin yaratacağı maliyet karşısında AB'nin de rekabetçiliğini koruyabilmesi ve üretimin emisyonu azaltma hedefi düşük ülkelere kaymasının önlenmesi amacıyla gündeme alınan "Sınırdaki Karbon Düzenlemesi" (SKD, Carbon Border Tax), kapsamında AB Komisyonu tarafından belirlenecek ürünlerin ithalatında, karbon içeriği dikkate alınarak vergilendirilme yapılmasını içermektedir (Aran, 2022).

Demir-çelik ürün-metallarının üretiminde en çok kullanılan iki ana yöntem olan Elektrik Ark Ocaklı (EAO) tesislerde hurda kullanılarak gerçekleştirilen üretimde karbon salınımı daha düşük iken, Bazik Oksijen Fırınlı (BOF) tesislerde demir cevheri kullanarak gerçekleştirilen üretimde ise daha yüksek olduğu bilinmektedir. Dünya ölçeğinde demir-çelik üretiminin yarısından fazlasını gerçekleştiren Çin, demir-çelik üretiminin ağırlıklı kısmını entegre tesislerde gerçekleştirirken, Türkiye'de demir-çelik üretiminin entegre tesislere kıyasla karbon salımı daha düşük olan elektrik enerjisi kullanan EAO'lu tesislerde gerçekleştirilmektedir. Öte yandan "Avrupa Yeşil Mutabakatı"nın içeriğinde karbon vergisinin uygulanmasının yanı sıra ürün-metalların karbon vergisi ile fiyatlandırılması, temiz ürün sertifikası, kullanılacak kredi, finansman sorunu ve hurda demir kullanımı ile geri dönüştürülmüş, dögüsel ekonomiyi öncelleyen ibarelerin bulunmasıyla maliyet artışlarının yerel, ulusal ve uluslararası sermayelerin bir kısmı için sürecin dışında kalınmasına neden olabileceği gibi sürece adapte olabilen güçlü sermayelerin gücünü pekiştirmesi anlamını taşıyor (Aran, 2022). Bu durum demir-çelik dalında ürün-metalların üretiminin iç bağlantıları açısından kartların yeniden dağıtıldığının bir göstergesi olarak karşımıza çıkıyor.

Ürün-metanın iç bağlantılarının ortaya çıkarılmasında en önemli noktada ise sermayenin, birikmiş emek olduğunu unutmamaktır: İster sermayenin kâr ile birlikte yeniden-üretimi olsun, ister hammadde (emek gereci) olarak, isterse kendi başına çalışan alet olarak sermaye olsun (makine -araçsız emek ile özdeş olarak konmuş bulunan sermayedir-), sermayenin üretim içindeki belirlenimi

olan üretken emektir. Dolayısıyla işçi de bir sermayedir; ücret de sermaye harcamaları içine girer. Böylece işçiye ilişkin olarak, emek onun yaşamsal sermayesinin bir etkinlik etkeni olup sermayedarlara ilişkin olarak, emek onun sermayesinin bir etkinlik etkenidir (Marx, 2000: 112-113). Hal böyle olunca demir-çelik gibi ürün-metallarının ton başına üretimi, tüketimi, ticareti gibi konular birincil önemde olup sadece ve sadece dıştan açıklanabilir durum olarak kavranmasına olanak tanınır ki bu durumda emek tali bir yerde kalır.

Öte yandan emek ürünü olan ürün-metanın iç bağlantıları deşifre edildikçe yaşadığımız çağda da Marx'ın tespitleri en güçlü şekilde önümüze çıkmaktadır (2011: 821):

Kapitalist üretim yalnız ilişkinin yeniden üretimi değil, gittikçe büyüyen ölçekte yeniden üretimdir ve kapitalist üretim tarzıyla birlikte emeğin toplumsal üretici gücünün gelişmesiyle aynı ölçüde, işçinin karşısına yığılmış zenginlik, ona hükmeden zenginlik olarak, sermaye olarak büyür. Karşısındaki zenginlik dünyası, ona yabancı ve ona hükmeden bir dünya olarak genişler ve aynı oranda öznel yoksunluğu ve muhtaçlığı ve bağımlılığı ters yönde gelişir. Onun yoksunluğu ve o bolluk, birbirine uygun düşer, ayak uydurur. Aynı zamanda sermayenin bu canlı üretim araçlarının kütlesi, çalışan proletarya, artar.

Bununla birlikte tarihsel süreçte kapitalist ilişkilerde kartların yeniden karılıp dağıtılması ve de sürekli zarların hileli bir şekilde atılmasının da bir sonucu olarak, kapitalist üretim gittikçe genişleyen ölçekte ilişkinin kendisini yeniden üretimini, bir yandan tarihi olarak çıkan, öte yandan gelişmiş kapitalist toplumun yüzeyinde sürekli olarak kendini yeniden ortaya koyan ilk biçimden ayırt etmeye devam etmektedir (Marx, 2011: 822).

Günümüzde hala bitmek bilmeyen bir şekilde demir-çelik dalının ürün-metalları muazzam şekilde üretilirken, kapitalist üretim ilişkilerinin bugün geldiği aşamada üretim ve mekanizmaları coğrafyalar arasında hızlı akışkanlıklar gösteriyor, demir-çelik dalının farklı coğrafyalara kayışı güç mücadeleleri içinde hegemonya zemini kayıyor; yerel, ulusal ve uluslararasılaşan sermayelerin ittifakı, erken ve geç ulus-devletlerin işbirliği ile gezer-yüzer olarak ve de karbon salınımı denetimi gibi unsurlar dâhil edilerek kontrol-denetim sanayi işlevi kullanılmaya devam edilmektedir. Buna en iyi örnek ise Borusan Holding'in Gemlik'teki çelik üretim tesisini, AB'nin "karbon vergisi" düzenlemesini gerekçe göstererek ABD'de Berg Pipe şirketini satın aldığı yere kaydıracağını açıklamasıdır (Gündoğdu, 2023). Bunun yanı sıra Türkiye'de yeraltı zenginliklerinin açığa çıkartılmasında, sonrasında da işlenmesi için enerji ihtiyacı adına doğanın zaptı, talanı ve yağmalanması her geçen gün artarak devam ediyor.

Tüm bunlar olurken dünya çelik üretiminde 2020 yılında 85'inci sıradan, 2021 yılında 83'inci sıraya yükselen (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2022: 18) Tosalı

Holdinge'ye ait İskenderun Organize Sanayi Bölgesinde bulunan demir çelik fabrikası Tosçelik'te meydana gelen patlama sonrası 3 işçi yaşamını kaybederken, 10 işçi yaralanır (Evrensel Gazetesi, 2023). Diğer yandan İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Meclisi'nin (İSİG Meclisi) verilerine göre 2022 yılında en az 1843 işçi işe bağlı nedenlerden dolayı yaşamını yitirdi. Bu işçilerin 374'ü inşaat/yol yapımında, 359'u tarım/orman işlerinde, 220'i taşımacılık yaparken, 105'i madencilik alanında, 101'i metal işlerinde önlenebilir olan en az maliyetle kötü düzenlenmiş çalışma koşullarında iş cinayetinde hayatını kaybetti ve kaybetmeye devam ediyor (İSİG Meclisi, 2023).

Sonuç

Demir-çelik ürünlerinin metalaşmayı içeren serüveni tarihsel, ilişkisel ve bütünlüklü bir analizle ürüne ilişkin biçimsel değişimleri, kullanım değeri ve yarattığı anlam dünyası, emek süreci ve değişim değeri, endüstrileşme, ulus-devletin pozisyonu, emek gücünün seyri, uluslararasılaşma, sermayenin temerküzünü açığa çıkarma ve görünür kılınmaya çalışılmıştır.

Başlangıçta doğanın bir parçası olan demir cevheri işlenip biçim değiştirildikçe bir ürün olarak ev eşyasından tarım aletine, savaş malzemesinden dini eşyalara içkin kullanım değeri, tarih boyunca çeşitli topluluklarının sembolik anlam dünyasına ilişkin mitoslarına da konu olmuştur. Demir-çelik ürünlerine ait demircinin, dökümcünün ve simyacının "maddenin dönüşmesi" üzerine logusu -bilgisi- ile metallerin bilgisi, "metalürji" tanımlamasını açığa çıkarmıştır.

Endüstrileşme süreci ise eski demir-çelik metalürjisini yerine modern demir-çelik sanayi dalına dönüşümünü başlatmıştır. Modern demir-çelik dalı üç düzeyde belirlenmiştir: İlki, üretim sürecini belirleyen teknoloji (emek ürünü) ile birlikte üretim araçlarının (emek ürünlerinin) özgül yapısı. İkincisi, üretim süreci sonunda elde edilen emek ürünleri olan ürün-metanın açığa çıkması. Üçüncü ise metanın özgül dolaşım sürecinin işleyişidir. Bu çarkların çalışması için kapitalist dünyada özgür emek gücünün açığa çıkışı, tüketim normlarının uyumlaştırılması ve kapitalistleşme endüstrileşme için ulus devletlerin alacağı pozisyon belirleyici olmuştur.

Cumhuriyet döneminde uluslaşma süreci ve geç ulus-devletin kapitalist toplumsal yapının inşa evresinde devletin yoğun demiryolları döşeme politikası ile uyumlu olarak, iç pazarı genişletmek ve savunma sorunsalına çareler üretmek için demir-çelik fabrikaları kurulmuş; Divriği demir madeninin ve Ereğli kömürünün standartları uluslararası ölçekte uygunluğu demir-çelik üretiminin devamlılığının sağlanmasında önemli etken olmuştur. Zira standartların altında üretim yapanlar, üretimden çekilmeye karşı karşıya kalmıştır. Tıpkı bugün demir-çelik üretiminde karbon salınımında standartların getiriliyor olması bir yandan yüksek standartlar, bir yandan cezai müeyyideler, öte yandan da bazıları için istisna kolaylıklar sağlanması, demir-çelik üreticileri arasında kızgın

rekabeti alevlendiren aynı zamanda çözümler, satın almalar, tekelleşme gibi unsurları beraberinde getirdiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Türkiye'de 1960'lı yıllara doğru elektrikli ev aletleri ve otomotiv sanayiinde de montaj fabrikalarının kurulmasıyla, ticari sermayenin sanayi sermayeye dönüşümünün başladığı yıllarda, yerli sermaye gruplarının da büyümeye ve serpilmeye başlamıştır. 1950'li yıllarda kırsal çözümlüyle başlayan işçileşme süreci, 1960'lı 1970'li yıllarda artarak devam etmiş, tüketim standartları yerleşmeye ve orta sınıf belirginleşmeye başlamıştır. Toplumsal ilişkilerin iç bağlantıların izi sürüldüğünde 1960'lı ve 70'li yıllarda Türkiye'de içe dönük sermaye birikimini gerçekleştirilmesinde ulus-devletin kamu gücü müdahalesi ile dış kredilerle kurulan sanayi üretimi işletmelerinde yaratılan artı-değere sahip çıkan ve biriktiren ilk önemli ekonomik aracılık porsiyonunu almıştır. Aynı zamanda "üç karalar" (demir-çelik, kömür, petrol) alanında faaliyetlerin "halk adına" Türkiye'de sermaye birikimini sağlama, üretici güçlerini geliştirme iradesi içinde yer alırken, bu iradeyle Türkiye'yi uluslararası sermayenin hareket alanı içine dahil etme, birbirini dışlayan gerçekler değil, tersine aynı gerçeğin değişik ifadeleri olarak açığa çıkmaktadır.

1980'den günümüze dünya ölçeğinde kapitalist üretim ilişkilerinin yeni uğrağında Türkiye'nin yerel ve ulusal düzeyde sermaye birikim olanaklarının geldiği düzeyin istekleri ve zorunlulukların eşleşmesi ve ulus-devletin müdahalesinin piyasa eksenli eğilimi ile örtüşmüştür. Dışsal zorunluluklar ve içsel iradi istekler ile birlikte ulus-devletin müdahalesinin piyasa eksenli eğilimi demir-çelik fabrikalarının özelleştirilme uygulamalarının yerel sermayelere yeni değerlendirme alanlarını yaratması; merkezileşme ve yoğunlaşma etkilerinin izi sürüldüğünde görülmüştür.

1990'lı yıllarda kapitalist üretim ilişkileri derinleşip yaygınlaşıp eski üretim ilişkileri hızla çözüldükçe, artarak devam eden işçileşme süreci beraberinde enformelleşme, güvencesizleşme, fasonlaşma, taşeronlaşma ve sendikasızlaşma koşulları çalışma ilişkilerinin yeni kuralı haline gelirken, 2000'li yıllarda da çalışma ilişkilerinin yeni kuralları, ulus-devletin piyasa eksenli müdahalesi yasa gücü ile hukukun yeni yasaları halini almaya başladığı dönem olmuştur. Diğer yandan demir-çelik dalında hem yeni teknolojilerin (emek ürünleri) kullanımı hem de görelî artı değerî gerçekleştirilmesinde ulus-devletin piyasa yönelimli müdahaleleri, büyüklü küçüklü özel sermayelerin varlık göstermesine etki etmiştir.

2000'li yıllarda demir-çelik dalında üretim süreci, ürün-meta ve dolaşımın uluslararasılaşma süreci, farklı boyutlar içermeye başlamıştır. Coğrafi yayılımla birlikte bölgeler ve kıtalar arası kaymalar yaşanırken, Çin başta olmak üzere, Asya bölgesi ve kıtası demir-çelik ürün-metalarının merkezi konumda olmuştur. Yirminci yüzyılın ilk yarısında ABD demir-çelik dalının "kontrol sanayi" olarak belirleyicisi olurken, hızlı ve akışkan kaymanın gösterdiği günümüz

dünyasında yeni üretim ve ticari partnerlikler ortaya çıkarken, demir-çelik dalı ürün-metalarının; gezer-yüzer/kontrol-denetim alanı da kıyasıya rekabetle yeniden şekillenmeye başlamıştır. Türkiye’de bu süreçten azade değildir ve uluslararası kapitalist ilişkilerde kartların yeniden karıldığı ve yeniden dağıtıldığı süreçte en az maliyetli yüksek standartta demir-çelik ürün-metalarının imali için daha fazla doğa talanı, daha fazla emek sömürüsü ve yıkımı olduğu ve olacağı açıktır.

Kaynakça

- Aksoy, S. (2016) Demiryolları Kapitalizmin Lokomotifi, İstanbul: SAV Yayınları.
- Aran, B. (2022) Türkiye Demir-Çelik İhracatında ABD Pazarında Darboğaza mı Gidiyor? TEPAV N202207
- Avşaroğlu, N. (2020) Demirin Tanrıları, <https://docplayer.biz.tr/194435757-Demirin-tanrilari-nadir-avsaroglu.html>, (Erişim Tarihi: 12.07.2023)
- Birleşik Metal-İş Sendikası (2003) Demir Çelik Sektörü, İstanbul: Birleşik Metal -İş Yayınları.
- Churchill, W. (1946) <https://winstonchurchill.org/resources/speeches/1946-1963-elder-statesman/the-si-news-of-peace/>, (Erişim Tarihi: 08.08.2023)
- Çehrelî, A. (1966) "Türkiye'de Demir-Çelik İşletmelerinde İşçi ve İşveren Münasabetleri", Sosyal Siyaset Konferansları, 17, 137-150
- Çelik, A. (2022) AKP'nin 20 Yılında Emeğin Halleri -Despotik Emek Rejimi Üstüne Yazılar (2002-2022), Açık Erişim, creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/
- Eliade, M. (2003) Demirciler ve Simyacılar, Çev. Mehmet Emin Özcan, İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Ercan, F., Karakaş, D. ve Tanyılmaz, K. (2008) (der.) Türkiye'de Sermaye Birikimi ve Sanayileşme Politikaları ve Sektörel Değişimler, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları, 213-252
- Erdemir (2023) <https://www.erdemir.com.tr/kurumsal/tarihce/>, (Erişim Tarihi: 16.06.2023)
- Evrensel Gazetesi (2023) <https://www.evrensel.net/haber/505844/tosyali-fabrikasinda-yasanan-patlama-da-olen-isci-sayisi-3e-yukseldi?a=0d142>, (Erişim Tarihi: 22.12.2023)
- Gazete Duvar, (2022) <https://www.gazeteduvar.com.tr/erdogan-iki-fabrikadaki-grevleri-erteledi-milli-guvenligi-bozucu-nitelikte-haber-1593391>, (Erişim Tarihi: 14.04.2023)
- Güler-Müftüoğlu, B. (2008) "Firmalar Arası Değişim İlişkisi: Fasonlaşma ve Taşeronlaşma", Toplum ve Hekim, 23, 243-253
- Güler-Müftüoğlu, B. ve B. Tanış (2010) "21. Yüzyılda Zonguldak Maden İşletmelerinde Çalışma Hayatı: Bir Kesit-Tek Gerçek", Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi 11.Kongre/Özel Sayı, Çalışma ve Toplum, 25, 185-216
- Güler-Müftüoğlu, B. (2012) "Türkiye'de Yeni Emek Denetim ve Kontrol Alanı: Kalkınma Ajansları", Çalışma ve Toplum, 2012/2, 95-116
- Güler-Müftüoğlu, B. (2014) (der.) Üretim Sürecinin Vazgeçilmez Esneklik: Var ve Yok ettikleri Üzerine Bir Çerçeve, İstanbul: Evrensel Kültür, 2014, 17-42.
- Gündoğan, F. (1968) C. Senotosu B:69, O:2, (15.10.1968), www.tbmm.gov.tr>tutanaklar>TUTANAK, (Erişim Tarihi: 22.08.2023)
- Gündoğdu, O. (2023) "Borusan Nereye Gidiyor?", <https://www.birgun.net/makale/borusan-niye-gidiyor-492329>, (Erişim Tarihi: 22.12.2023)
- Hirschman, A.O. (1958), Interdependence and Industrialization in The Strategy of Economic Development, New Haven: Yale University Press.
- Huberman, L. (1991) Feodal Topumdan Yirminci Yüzyıla, (çev. M.Belge), İstanbul: İletişim Yayınları.
- İÇDAŞ (2023) <https://www.icdas.com.tr/pages/3721/429/f/tr-TR/Celik.aspx>, (Erişim Tarihi: 07.07.2023)
- İSİG Meclisi (2023) <https://www.isigmeclisi.org/20824-2022-yilinda-en-az-1843-isci-is-cinayetlerin-de-hayatini-kaybetti>, (Erişim Tarihi: 17.08.2023)
- Kardemir (2023) https://www.kardemir.com/bagli_ortakliklar_ve_istirakler, (Erişim Tarihi: 09.08.2023)
- Kessler, G. (1949) Zonguldak ve Karabük'teki Çalışma Şartları, (çev. E.Zâdil), Sosyal Siyaset Konferansları, 2, 7-33
- Kıray, M.B. (2000) Ereğli-Ağır Sanayi Öncesinde Bir Sahil Kasabası-, Üçüncü Baskı, İstanbul: Bağlam Yayınları.

- Kırımer, C.S. (1948) Sovyet Cehenneminde Köylü ve İşçi Durumu, İstanbul: Pulhan Matbaası.
- Marx, K. (1990) Kapital III Cilt, (çev. A. Bilgili), Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (2000) 1844 El Yazmaları Ekonomik Politik ve Felsefe, (çev. K. Somer), Birinci Baskı, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (2011) Kapital I. Cilt, (çev. M. Selik ve N. Satlıgan), İstanbul: Yordam Kitap.
- Mies, M (2022) Ataerki ve Birikim -Uluslararası İş Bölümünde Kadınlar-, (çev. Y. Temurtürkan), Ankara: Dipnot Yayınları.
- Ollmann, B. (2006) Diyalektiğin Dansı, (çev. C. Saraçoğlu), İstanbul: Yordam Kitap.
- OYAK Maden Metalürji (2023) <https://www.oyakmadenmetalurji.com.tr/#/grup-sirketleri/>, (Erişim Tarihi: 28.08.2023)
- Özeken, A.A. (1944) Ereğli Kömür Havzası Tarihi -Üzerine Deneme 1848-1940-, İstanbul Kenan Matbaası.
- Ökçün, A.G. (1975) Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı 1913, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 30, 1, 25-44
- Öztürk, Ö. (2011) Türkiye’de Büyük Sermaye Grupları, İkinci Baskı, İstanbul: SAV Yayınları.
- Polatoğlu, M.G. (2018) "Türkiye Ağır Sanayisinin Öncül Kuruluşlarından İskenderun Demir Çelik Fabrikası", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Nisan (Özel Sayı), 629-647
- Şafak, C. (2015) Ereğli 1965-1980 Çelik İşçileri, İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları.
- Şafak, C. (2017) Morrison’un Yapı İşçileri -Ereğli 1960-1965-, İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları.
- Şeni, N. (1978) Emperyalist Sistemde "Kontrol Sanayi" ve Ereğli Demir-Çelik, İstanbul: Birikim Yayınları.
- T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (2022) Demir Çelik Sektör Raporu 2021, Ankara: Sanayi Genel Müdürlüğü.
- Tez, Z. (2010) Kimya Tarihi -Bilimde ve Sanayide-, Ankara: Nobel Yayını.
- Türkay, M. (2009) Sermaye Birikimi, Kalkınma, Azgelişmişlik -Türkiye ve Dünya Üzerine Notlar-, İstanbul: SAV Yayınları.
- Thornburg, M.W. (1949) Türkiye Nasıl Yükselir, (çev. S.Yazıcıoğlu), İstanbul: Nebioğlu Yayınevi.
- YİSAD (2023) <https://www.yisad.org.tr/?sayfa=hakkimizda>, (Erişim Tarihi: 08.08.2023)